

УДК 636.4.082

© 2011

Рак Т. М., кандидат сільськогосподарських наук
Полтавська державна аграрна академія

Яценко Л. І., кандидат сільськогосподарських наук
Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка

БДЖОЛА ПРОТЯГОМ ВІКІВ

Рецензент – кандидат сільськогосподарських наук О. М. Бондаренко

Представлено аналіз літературних джерел і даних про життя і розвиток бджолиних сімей в історичному аспекті. Встановлено, що життя й організація праці в бджолиних сім'ях та продукти їх життєдіяльності були предметом уваги людини ще в глибоку давнину. Народи створили чимало легенд, міфів, прислів'їв, поговірок, афоризмів про життя і розвиток бджоли, про поживність і лікувальні, косметичні та бальзамуючі властивості продуктів бджільництва. Працю бджоли також відображено у багатьох творах мистецтва та архітектури.

Ключові слова: бджола, історія, регіони розвитку, продукти бджільництва, фольклорні, мистецькі та архітектурні твори.

Постановка проблеми. Бджолі вже понад 30 мільйонів років. До речі, бджола з'явилася на 50–60 тисяч років раніше людини. Немало історичних пам'яток свідчать про те, що первісна людина знала й любила мед.

У знайдених пластах крейдяного періоду, датованих 30 мільйонів років тому, поряд із закам'янілими комахами зустрічаються й закам'янілі бджоли.

Аналіз літературних джерел та наукових праць показав, що, за даними вчених, які ґрунтуються на результатах розкопок, поява комах відноситься до другої половини мезозойської ери (100–150 млн. років тому). Сучасний вид медоносною бджоли (*Apis mellifera* L.) порівняно молодий і має, більше всього, плейстоценовий вік.

Згідно з прийнятою в даний час теорією, наземні комахи походять від водяних предків, які змінили середовище проживання в кінці палеозойської ери (близько 250 млн. років тому). Формування й еволюція наземних комах проходила на суші. Поскільки квіткові рослини відігравали варіативну роль у формуванні бджолиних (*Apidac*), то, ймовірно, цей процес розпочався 100–150 млн. років тому [10].

Мета публікації – на основі аналізу літературних джерел розповісти найголовніше та найцікавіше з історії розвитку медоносною бджоли.

Результати дослідження. Близько 6000 років тому населення Єгипту, поряд із голубами та курми, розводило й бджіл. Письмові пам'ятки 3000 років до нашої ери свідчать про те, що в Єгипті було добре розвинуте бджільництво. Наскільки єгиптяни цінували бджіл свідчить той факт, що у фараонів від першої династії до римського часу на емблемах і на гробницях була зображена бджола. Піраміди та обеліски свідчать, що єгиптяни використовували мед не лише як харчовий продукт, але й як лікувальний, косметичний, консервуючий (бальзамуючий) засіб.

Процвітало бджільництво і в Ассирії (2950–2050 років до н. е.). На той час відомий був уже й віск. У часи Сарагонта і після його смерті тіла померлих намазували медом та покривали воском [3].

Широко розвивалося бджільництво в Індії ще 4000 років тому. Місцеве населення використовувало мед як протитотруту при отруєннях рослинними, тваринними і мінеральними отруйними речовинами. Бджільництво в індійців стало традицією і передавалося з покоління в покоління.

Китайцям також були відомі бджоли – вони займалися ними з великим бажанням і любов'ю. Мед їхньою медициною рекомендувався як самостійний лікувальний засіб ще в третьому і другому тисячоліттях до нашої ери.

У Палестині бджільництво також було розвинуто. Прямо на скелях жила велика кількість роїв, і в спекотні дні мед стікав по них. Саме тому Палестину називали «землею, де течуть мед і молоко». Грецький мандрівник Страбон (63 р. до н. е.) повідомляє про значне виробництво і споживання меду в Аравії. Араби вважали мед божим даром, називаючи його *еліксіром*.

Бджільництво було широко розвинуто і у Греції. Греки вставляли у вулики перегородки й регулювали ними запаси меду. Аристотель (750 років до н. е.) поклав початок науковому бджільництву. Він знав життя і розподіл праці у бджолиній сім'ї, згадував про гнилець та інші захворювання бджіл.

У грецькій міфології існувало чимало легенд про лікувальні особливості меду. Великий Гомер у своїх творах «Ілліада» і «Одісея» згадує мед і його харчові властивості. Героїня твору Агамеда чудовим напоєм – кікеоном (переважну частину якого становив мед) лікувала нерви та безсоння в хворих.

У Греції формуються перші знання про життя бджіл та їх розведення. У грецькій культурі знаходимо інформацію про стан бджільництва в їх країні, про харчові, лікувальні властивості бджоляного меду. Зокрема, Гіпократ (460–377 роки до н. е.) пише про життя бджіл, харчові і лікувальні властивості продуктів бджільництва. В його працях вже згадується про знезаражуючу та відхаркуючу дію меду. Гіпократ рекомендує мед при лікуванні захворювань шлунка, печінки, гнійних ран [7].

Бджільництво було широко розвинуте і в межах Римської імперії. Римський вчений Варон (116–27 рік до н. е.) у своїй праці «О сільському господарстві» приділяє чимало уваги розвитку бджільництва в імперії, розведенню бджіл, вуликам, продуктам бджільництва. Римський поет Вергілій (70–19 рік до н. е.), який до того ж був і бджолярем, оспівує в своїх творах любов його сучасників до бджіл і меду. Римлянам були відомі не тільки харчові та лікувальні властивості меду, але й консервуючі (бальзамуючі).

Відомий грецький вчений і лікар Діоскорід (I століття н. е.) у своїй праці «Materia medica» відзначає успішне використання ним меду при лікуванні шлункових захворювань, гнійних ран та фістул.

Магометани були вправними бджолярами і споживали велику кількість меду. В Корані згадується про лікувальні властивості меду. Сам Магомет говорив хворим: «Їжте мед і вилікуєтесь». Авіцена (952 р.) рекомендував мед як ліки та їжу, що продовжує життя людей.

Знаючи цінні якості меду, кельти користувалися ним як розмінним засобом. Древні германці любили напої, виготовлені з меду, ароматизовані пахучими лікувальними травами [3].

Поступово наукові знання про бджільництво почали розширюватися. Якоб Нікель (1568 р.) дає поради, як лікувати американський гнилец. Англійський учений Батлер (1609 р.) у своїй книзі «Женская монархия» досить добре охарактеризував функції бджолої матки, а Уільям Шекспір у своєму творі «Генріх V» дав відповідь на питання «Як живуть бджоли»:

«...У них есть царь и разные чины:

Одни из них, как власти, правят дома,

Другие – вне торгуют, как купцы;
Иные же, вооружая жалом,
Как воины, выходят на грабеж.
Собирают дань с атласных летних почек.
И, весело жужжа, идут домой
К шатру царя...».

Учені у середні віки мали досить чітке уявлення про життя бджіл.

Рядки історичного опису про те, що «Київська Русь торгувала у першу чергу медом та воском з усією Європою» підтверджують про розвиток бджільництва, особливо в епоху поширення християнства. Саме тоді розпочалося використання бджолоїного воску для релігійних обрядів. Лихварі брали відсотки воском. Церква за віск відпускала гріхи.

Бджільництво було улюбленим заняттям у древніх слов'ян. У X столітті розпочався розвиток примітивного бджолярства (бортництва). Мед використовували в їжу і для виготовлення напоїв, при лікуванні захворювань і ран, вели зовнішню торгівлю медом і воском із греками і Венецією та Генуєю.

Зрозуміло, що добувати мед вміли ще найпрадавніше народи. Однак добути мед у дикунській спосіб – то не диво. А ось наш земляк, Петро Іванович Прокопович (1775–1850), у 1814 р. першим у світі створив розбірний рамковий вулик. Його винахід дав можливість збирати мед, не знищуючи бджіл. Українці мають знати, що саме П. І. Прокопович першим у світі одержав *чистий цільниковий мед*.

Історія пам'ятає й інших українців, які уславили свій земний шлях розвитком бджолярства. Це такі вчені, як Василь Ващенко (1850–1918) – один із найвизначніших діячів українського бджільництва. Він розробив оригінальні протиroyові методи, вніс значний вклад у вдосконалення конструкції вулика, активно поширював передові знання про бджільництво.

Микола Вітвицький (1764–1853) – український дослідник, автор фундаментальних посібників із бджільництва, створив розбірний "дзвоноподібний вулик", який максимально відповідає біології розвитку бджолої сім'ї [9].

Американський бджоляр Лоренцо Лорен Лангстрот із Філадельфії у 1851 р. винайшов перший вулик із рухомими рамками, основа якого залишилася й до наших днів такою ж, як і багато років тому.

Чарльз Дарвін наголошував свого часу, що дякуючи появі квіткових рослин і комах (особливо бджіл), наша планета перетворилась у «зелений рай».

У родині бджолиних лаври першості належать медоносній бджолі. Її невтомна діяльність надзвичайно велика. У книзі «За порогом вражды» В. Назаров приводить наступні цифри: «Не всім, вероятно, известно: чтобы собрать килограмм меда, надо взять нектар примерно с 19 миллионов цветков, и налетать 300 тысяч километров – три четверти расстояния от Земли до Луны! Если одна рабочая пчела успевает облететь за день 7 тысяч цветков, то за 30–35 дней своей жизни она посетит 150–200 тысяч цветков». Підраховано, що прибуток, який одержують від бджіл як опилувачів рослин, у 8–12, а за деяких умов і в 20 разів перевищує вартість продуктів бджільництва.

У США проведені відповідні дослідження, які свідчать, що 100 економічно важливих сільськогосподарських культур запилюються медоносними бджолами. За окремими даними, у 1981 р. прибуток від запилення рослин у 143 рази перевищив прибуток, одержаний від продукції бджільництва. Неоціненний вклад бджіл і в запиленні тисяч диких рослин. Установлено, що близько 100 видів рослин, які мають значення в дикій природі, 65 % – важливих у харчовому відношенні рослин і 86 % цінних деревовидних порід запилюються саме бджолами [5].

Запилювальна активність бджіл має неоціненне значення і в генетиці рослин. Виникненню більшості нових сортів та видів рослин ми зобов'язані виключно бджолі.

У наших широтах робочий день бджоли триває влітку 11–12 годин. Мариковський П. І. підраховував, що за одну хвилину домашня бджола відвідує, в середньому, 10 квіток яблуні. За сезон із запилених нею квіток може сформуватися близько 2843000 яблук [6].

Бджола, окрім запилювання рослин, виробляє продукти: мед і віск, бджолину отруту і «маточне молочко», квітковий пилок і прополіс. Усі ці речовини широко використовуються як харчові продукти, лікарські та косметичні засоби. Кожен вулик не що інше, як аптека, здатна замінити десятки й сотні пігулок, мікстур і настоянок. Ще легендарний Авіценна близько тисячі років тому застерігав, що до глибокої старості дожити можна «лише за умови регулярного споживання продуктів бджільництва, бо гідної заміни їм не знайти». А наступне трактування деяких фактів із життя бджіл прямо-таки вражає: «...бджоли – єдині в світі Божі істоти, котрі, якщо хочете знати, спроможні призупиняти своє старіння, відкладати на потім свою смерть і навіть самоомолоджуватися» [7].

Народна творчість не могла обійти поза увагою комах-трудівниць, оскільки життя людини тісно пов'язане з ними. Бджола недаремно оспівана, увіковічена у міфах, легендах, прислів'ях, поговірках, афоризмах народів світу. І немає нічого дивного в тому, що у цих творах бджола стоїть на першому місці. Повне зведення міфів і легенд про бджіл і мед у різних народів світу можна знайти у книзі Рансома Г. М. «Священная пчела», виданій у 1937 році в Лондоні [4].

Французька академія наук опублікувала багатотомну працю академіка Клода Леві-Стросса з міфології народів Нового Світу, п'ятий том якого присвячений значенню бджіл в історії різних релігій Нового Світу. Васильєва О., Халіфман І. (1982) у своїй книзі «Сквозь толщу лет» наводять перелік заголовків публікацій з видання Клода Леві-Стросса: «пчела – небесный посланник; пчела и мед в вавилонских преданиях; пчела и мед в древнем Израиле; пчела и мед в древнем Египте; пчела в Исламе; пчела и мед в Африке и на Мадагаскаре; пчелы в поверьях и фольклоре Европы и Дальнего Востока; символика меда и пчелы в индейской Америке; боги пчел; символика пчел; символика меда; мед и религия», які підтверджують значимість бджоли і продуктів бджолярства для людини ще у ті часи [1].

Аналіз даних міфології та фольклору про бджіл дає змогу зазначити, що все зводиться до того, що бджоли – комахи божі – улюбленці богів, благодворці людини. Переживши золотий вік, бджоли добровільно покинули рай услід за дітьми Адама і Єви, щоб хоч трішки «присолодити» їх гірке життя.

Чимало музичних творів було присвячено бджолі композиторами різних часів. У вказаній книзі Васильєвої О., Халіфмана І. наведені підтвердження: Сюжет із Анакреона – «Купидон, преследуемый пчелами» – покладений Даніелем Фредерезі на музику. В опері «Береника» неодноразово звучать мелодії й мотиви, нав'язані Генделю бджолами. Брамс у «Опусі №6» увіковічив ідилію бджоли і квітки липи, а Шуберт назвав одну зі своїх п'єс «Пчела». Туаберт написав музику до генкерівської «Пчелки», а Франц Р. переклав на мову музики відомий «Урок» Гейне, в якому викладена історія необережної бджілки і вогника. Ігор Стравінський цій темі присвятив «Опус №3» та «Фантастическое скерцо» [1].

Вшановує бджолу й образотворче мистецтво народів світу, починаючи зі знайомих нам доісторичних фресок, на яких зображені сцени полювання за медом, древні настінні замальовки, тощо.

На півдні Франції, поблизу Авіньйона, знахо-

диться приватний музей із колекцією іконографічних зібрань, присвячених бджолам. На штемпелі місцевої пошти значиться: «Родина Пчел. Королівство меда, Монтфаве». В сім'ї Альфандері зібрані всі сюжети, поєднані тематикою «Людина-бджола».

На Україні в минулі часи при вході на пасіку обов'язково знаходилася ікона із зображенням бджіл і їх покровителів – святих старців Зосима і Саватія, – а пасічник, не помолившись, не починав своєї праці.

Доцільно згадати й про «Всемирний каталог кинофільмов о пчеле». В ньому зібрано учбово-освітні і художні плівки й навіть кінокомікс «Пчелы – убийцы» про гібридних африканських бджіл.

В Інституті бджільництва (м. Рибне Рязанської області) знаходиться наукова бібліотека, а також єдиний музей бджоли з безцінною колекцією вуликів.

Злотін А. З. (1990) у книзі «Все о пчелах» описує про численні знахідки старовинних монет, гербів, жетонів, медалей, медальйонів та інших творів мистецтва із зображеннями бджоли. Крім того автор називає імена найвідоміших нумізматів та геральдистів світу [4].

Бджоли привертала також увагу і відомих фотографів: американця Андреаса Файнингера, французьки Французи Данрігаль, росіянина Олександра Стефанова та ін. Ними створені неповторні знімки бджіл, сцени із життя вулика тощо.

Певну «послугу» надали бджоли й архітекторам, підказуючи іноді оптимальне рішення в проектуванні будівель. У Криму, наприклад, із шестикутних блоків, подібних до бджолиних сот, збудований готель.

Вшанували бджолу у своїх творах і скульптори, увіковічивши її у пам'ятниках. Так, Заянчковський І. Ф. у своїй книзі «Памятники животным» відзначає, що в світі їх відомо три – один у Польщі і два в Японії [2].

Перший із них збудований поруч приміщення дослідної станції бджолярства Польського інституту ветеринарії (м. Познань). Він являє собою шестикутний постамент на кам'яній основі, від якого вгору піднімається кругла колона зі скульптурою бджоли.

В Японії (у м. Гифу на острові Хонсю) мармурова стела увінчана шестикутними контурами бджолиних сот. У двох бронзових кільцях – летять бджоли. Три людські фігурки (сім'я) притулилися до плити і дивляться на зображення бджіл. Інший пам'ятник збудований у м. Ехо,

поряд із будинком президента бджолярської фірми «Саптама» в пам'ять про бджіл, які загинули при атомному бомбардуванні японських міст.

В Україні перший пам'ятник було встановлено карпатській бджолі (село Вучкове Міжгірського району на Закарпатті) (рис. 1).

Рис. 1. Перший пам'ятник карпатській бджолі

Не одне десятиліття триває тут вивчення гірських бджіл, які відрізняються невибагливістю та стійкістю до хвороб, високою працьовитістю й продуктивністю. За заслуги крилатої "горянки" височить пам'ятник, де кількакілограмова металева бджола з півметровим розмахом крил увінчує стелу, з якої ніби збирається злетіти, щоб знову повернутися з черговою порцією нектару.

Ще один пам'ятник бджолі встановлено у Тернополі 24 жовтня 2009 року на бульварі Шевченка, біля обласного академічного драматичного театру. Монумент висотою близько 2,5 м, зроблений із бронзи, й має вигляд медових стільників, на яких сидить бджола. На постаменті напис: "Бджілці-трудівниці".

Ініціатором спорудження пам'ятника стали бджолярі Тернопільської області. Ескіз та проект пам'ятника бджолі виготовив львівський скульптор та архітектор В'ячеслав Матвій. Кошти на монумент виділили місцеві підприємці-меценати.

Рис. 2. Пам'ятник бджілки-трудівниці

Красунькою бджілкою пишається й наша українська поштова марка.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Васильєва Е. Сквозь толщу лет: Повести, очерки / Васильєва Е., Халифман И. – М.: Сов. писатель, 1982. – 591 с.
2. Заянчковский И. Ф. Памятники животным / Заянчковский И. Ф. – К.: Радянська школа, 1983. – 160 с.
3. Злотин А. З. Насекомые служат человеку / Злотин А. З. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 7.
4. Злотин А. З. Все о пчелах / Злотин А. З. – К.: Наукова думка, 1990. – 164 с.
5. Кочеткова Н. И. Насекомые и урожай / Кочеткова Н. И., Кочетков Ю. В. – М.: Агропромиз-

Рис. 3. Українська поштова марка

19 серпня, починаючи від 1997 року, Україна відзначає подвійне свято: за календарем Православної Церкви щиросердні християни святкують яблучний Спас і водночас свято українських бджолярів – День пасічника.

Висновок. Недаремно у відомій книзі «Притчів» мудрий цар Соломон звертається до свого сина з такими словами: «Піди до бджоли і пізнай, яка вона працелюбна, яку почесну роботу вона виконує; її труд використовують во здравіє і царі, і простолюдини; любима ж вона всіма і славна, хоча сильно слабка, але мудрістю шанована».

Наскільки актуальний для сьогодення робить висновок у описі про бджіл та бджолярів авторка Маріанна Антонюк: «...На диво просто бути бджолою. Треба просто якнайкраще робити те, що вмієш (ходити в розвідку, стояти на варті, носити мед). Не допускати стосовно себе агресії. Не пхатися до чужих вуликів. Не гадити в своєму. Хіба від людини вимагається більшого?..»

Тож давайте пам'ятати, берегти і втілювати у побут набуте історією про життя бджіл.

дат, 1985. – 126 с.

6. Мариковский П. И. Жизнь насекомых. – Алма-Ата : Кайнар, 1978. – 268 с.
7. Младенов С. Мед и медолечение. – София: Земиздат, 1971. – 228 с.
8. Назаров В. За порогом вражды / Назаров В. – М.: Мысль, 1981. – 228 с.
9. Фриш К. Из жизни пчел / Фриш К. – М.: Мир, 1966. – 200 с.
10. Шовен Р. От пчелы до гориллы / Шовен Р. – М.: Мир, 1965. – 296 с.